

Szendrei Janka

Az alleluja történetéből

A recitálás ellenpólusa, a szöveg nélküli tiszta dallam, a *iubilatio* a Földközi tengeri antik kultúrák

A tanulmány szerzője zenetörténész, karnagy, az MTA Zenetudományi Intézete régizenei osztályának vezetője.

zenei műfajai között előkelő helyet foglalt el. „*iubilare sine verbis*” — szavak nélkül jubilálni sokféle funkcióval szokásos volt. A fennmaradt leírások dicsérik pl. a tengeri hajósok, a mezei munkások gyönyörű jubiláló énekét. De jelen volt ez a zenei kifejezőmód a szakrális kultuszok „szótárában” is. Itt a jubilálás a Lélekben való ének. Akkor szólal meg, mikor a szeretet szárnyalása szavakkal kifejezhetetlenné válik. Mint ahogyan eredeti terminológia szerint a recitálás nem éneklés (hanem sajátos „köztes” jelenség ének és beszéd között, azaz recitálás), úgy a jubilálás sem egyszerűen éneklés, hanem annak egy sajátos, íratlan törvényekkel behatárolt módja. A terminus tehát magában foglalta e zenei megnyilvánulás specifikus jellemzőit is, a dallam lehetséges alakulását minden előadási sajátossággal együtt.

A zsidó, majd a korakeresztény liturgiák tehát az őket körülvevő „civilizált” világ magasrendű zenei kínálatából merítettek, mikor a jubilálásnak teret engedtek. A jubilációt az *Alleluja* (*Hallelujah* = Dicsérvétek Jahvét) szó utolsó szótagjához kapcsolták, vagyis Isten nevéhez. Az egyetlen hangzón szárnyaló, hosszantartó ének zenei toposzokkal szabályozott, s építkezésében is meghatározott improvizáció lehetett. A liturgiákban már magasrendű, szájhagyományos műzenei tevékenység, amelyet tanítani és gyakorolni kell.

Az antik jubilálás mibenlétéről csak leírások alapján alkothatunk halvány fogalmat. A korakeresztény kultikus jubilálásnak azonban vannak olyan leszármazottai is, melyek ennél több információt adnak: meghallgathatók. Az egyik legősibb folyamatosan fennálló egyház például, a keresztény kopt, máig fenntartotta írás nélkül, szájhagyományos technikákkal a hosszantartó, értelmes szöveg nélküli jubilálás gyakorlatát. Ez nemcsak szólóban lehetséges, hanem közösségben is, tanítására nagy gondot és sok időt fordítanak.

A keresztény liturgikus gyakorlat az alleluját eleinte csak a húsvét ünnepléséhez kapcsolta, majd a mise részei közé illesztette. Ez lassan, fokozatosan, az egyes püspökök saját megfontolása szerint, tehát vidékenként más-más ütemben és módon történt (3-4. század). Az alleluja funkciója az Evangéliumban megjelenő és megszólaló Krisztus újjongó fogadása lett. A mise szabályozódásának folyamatával függhet össze, hogy hamarosan szükségesnek tartották a jubilálás értelmezését, motívumainak megadását, s ezért az *alleluja* szóhoz egy kiválasztott szöveget, ún. verset kapcsoltak, saját, a jubilustól nem idegen dallammal, majd ennek hangoztatása után ismételték az *alleluját*. Az

eredetileg önálló alleluja-ének így keretverssé, refrénné változott. A jubilus rövidülni kezdett. A későantik hagyományokból legtöbbet megtartó nyugati rítusok (órómai, ambrozián, óbeneventán, mozarab, gallikán) azonban azt sejtetik, hogy a jubilus eredeti hosszú, szabadon áradó formája a vers után, az alleluja-visszatéréskor még sokáig használatban maradt. Ma e rítusok „*secunda*” allelujái, vagyis a verzus után következő, s az indításhoz képest sokkal bővebb jubilussal ellátott „második” allelujái alapján alkothatunk fogalmat a műfajnak erről a fejlődési fázisáról. Mivel e rítusok egy része az írásbeliséget a dallamokra vonatkozóan is megérte, a *secunda* alleluják írásos, neumas, sőt olykor vonalrendszerre tett formáját is tanulmányozhatjuk.

1. kottapéllda: Ambrozián alleluja

Hal-le- lu- jah

N. Ve- ni- te, exul- te- mus Do- mi- no:

jubi- le- mus De- o, salu- ta-

- ri no- stro. Halle- lu- jah

The musical score consists of ten staves of neumes on a four-line staff. The lyrics are written below the staves, with some words spanning across multiple staves. The notation includes various note values and rests, characteristic of early medieval neumatic notation.

A keresztény liturgikus zenének abban a történeti szakaszában, melyet számunkra az órómai, óbeneventán és ambrozián rítusok reprezentálnak, — tehát a frank-római gregorián előtti, s helyi hagyományoknak kedvező szakaszban — a mise allelujáinak száma nem volt nagy. Az órómai rítus csupán négy fődallamot (s két kevésbé használtat) ismer, a milánói is mindössze tízet. E dallamokat viszont modellszerűen alkalmazták, sok szöveget tudtak velük megszólaltatni. A kevés dallam így az egész liturgikus évet ellátta, ami azért is könnyű volt, mert nem volt minden ünnepnek saját verzus-szövege sem. Egyes dicsőítő tartalmú mondatok ismételhők voltak. A versszövegek részben zsoltárból vétettek (főként latinul), részben szabad költői fogalmazványok voltak (gyakran görögül). A melizmás típus-dallamok tehát alkalmasnak bizonyultak mind latin, mind görög nyelvű vers-szövegek megszólaltatására, mindkét nyelven maradtak fenn lejegyzéseik. (Rómában még a negyedik században is használták a görögöt liturgikus nyelvként). E korszak allelujahagyományának vizsgálata igen jelentős a mai liturgikus pedagógia szempontjából. Felhívja a figyelmet: kevés, gyakran ismétlődő jubilus elsajátítása még analfabéta népnek sem elérhetetlen (ezt népzenei gyűjtések is tanúsítják), a típusdallamokra alkalmazott különféle verzus-szövegeket pedig, ha az alapidallamot jól ismerik, nehézség nélkül tudják előadni a kicsit is gyakorlottabb énekesek, akár gyermekek is. A feladat annál könnyebben teljesíthető, minél több verssel kell egy-egy dallammodellt megtanulni.

Az órómai és ambrozián liturgia fő alleluja-típusainak ismertek a gregorián leszármazottai is. Ezek közül három típusdallam kiadásra került (latin és magyar verzus-szövegekkel) a MET Alleluarium I. című kiadványában.

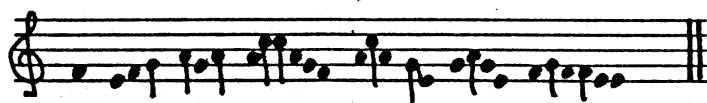
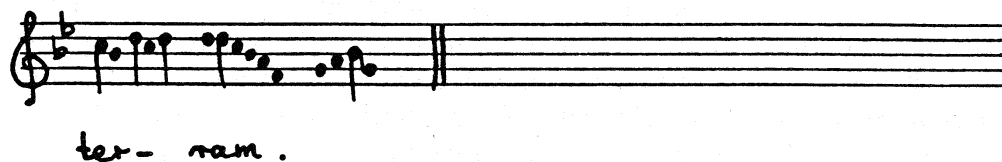
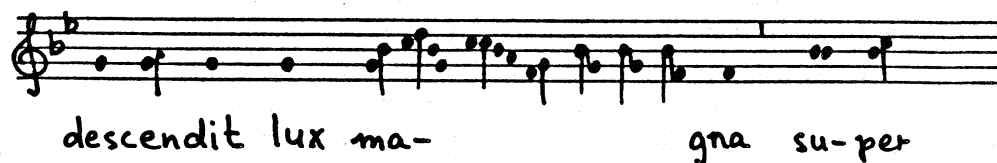
2. kottapélda (*All. Dies sanctificatus, Excita Domine, Ostende Domine*)

Allelu-ia .

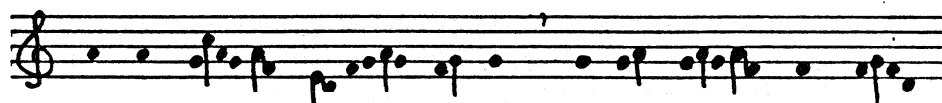
Di- es sanctifica-tus illu-xit

no- bis, ve- nite gentes,

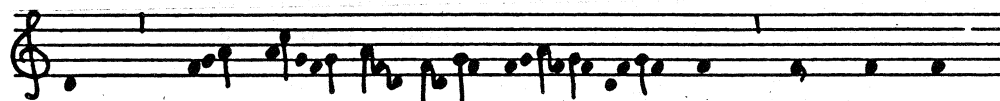
et adorate Domi-num, quia ho-di-e

Alle-lu-ia.

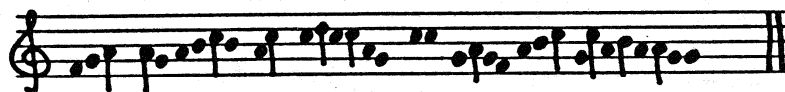
Excita, Do-mi-ne, potenti-am tu-

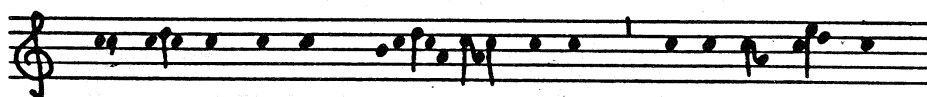
-am, et ve- ni, ut salvos

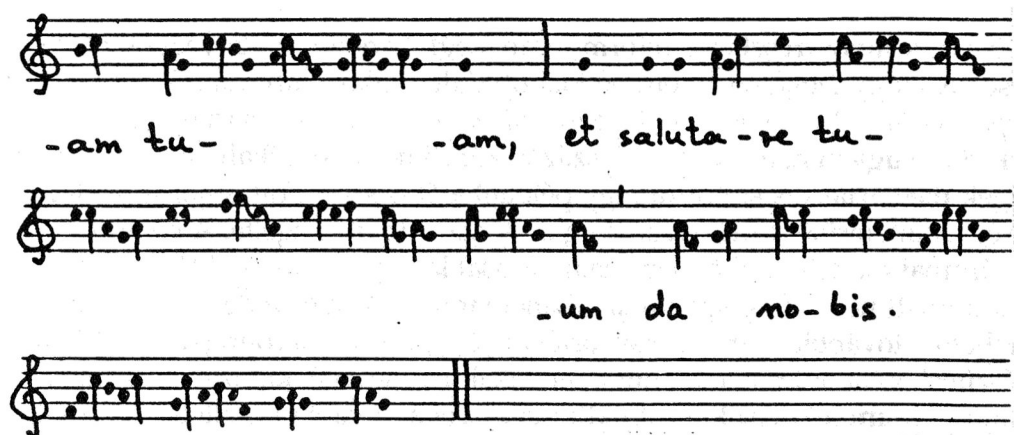
fa-ci-as nos.

Al-le-lu-ia.

Ostende nobis, Do-mine, miseri-cordi-

A 8-9. században végbement a frank-római rítus tudatos megteremtése, s ennek keretében az allelujarepertoár átalakítása, megújítása, sőt új kompozíciókkal való kibővítése. A gregorián allelujakészlet ennek a reformnak köszönheti kialakulását. Az ún. karoling reformok után megnövekedett az írásbeliség szerepe, az ekkortájt készült bőségesebb kódexkészletből napjainkig is fennmaradtak liturgikus könyvek. Így az alleluják ekkor rögzített anyaga is pontosan megismerhető. A 8-10. századi forrásokban 101 különböző allelujavers szerepel, e szövegek közül 58 származik a zoltárkönyvből. Mint a 10. századi kottás kódexek (neumaírás vonal nélkül) már kifejezik, a 101 különféle szöveg mintegy 75 különféle dallamhoz kapcsolódik. Vannak dallamok, melyek több szöveget hordoznak és vannak szövegek, melyeknek többféle dallama lehet. Viszonylag gyakori e korban még a több verssel ellátott alleluja is.

A frank-római (= „gregorián”) allelujarepertoár már különböző zenetörténeti rétegek anyagát, s különböző vidékek hagyományát integrálja. Megtalálhatók benne az órómai típusdallamok: átdolgozott, racionalizált formában. Muzsikusként számára egyértelmű az összehasonlítás alapján, hogy értő, „zeneszerzői” kéz dolgozott rajtuk, s a kor igényei szerint dalszerűbbé, a modalitás korabeli szabályainak megfelelően egyértelművé alakította őket (jellemző szabvány-iniciumok, gerinchangok meghatározása, motívumhalmazok helyett dallamívek formálása). De található a karoling repertoárban más zenei rétegek is (feltételezhetően az angol, frank és gallikán gyakorlatból). Az a néhány zenetudós, aki a reformon dolgozott, a különféle rétegek összeérlelését, viszonylag homogén anyag kialakítását célozta meg. Jól mutatja ezt az is, hogy a modusok tekintetében „igazságosságra” törekedtek: a karoling standard-repertoárban kiegyenlítetten minden akkor megfogalmazott hangnem képviselve van. Úgy itt az órómai modellekhez képest sokkal többféle zenei anyag szerepel. Jellemzi e kor dallamalakításait ill. önálló kompozícióit a verzusdallam belsejébe beépített önálló, dalszerű, áttekinthető formájú melizma (olykor vándor-melizma), későbbi századokban a tropizálás kiindulópontja.

A frank-római (gregorián) allelujarepertoár örökölte a dallammodellek alkalmazásának gyakorlatát, technikáját. A négy órómai fődallam a gregori-

ánban is számos, részben a reform során meghatározott új szöveggel van képviselve. Hogy legalább a nemrég kiadott dallamokról hírt adjunk: a *Dies sanctificatus* 44, a *Dominus dixit* 39, az *Excita* 9 verzussal volt használatos. E versek közül ugyan néhány már 10. század körüli utólagos alkalmazás, de a régiségek megtartása is előfordul, így például a *Dies sanctificatus* görög változata a régi frank terület forrásaiban még a 14. századot is megélte. A hetedik tónusú órómai modell (ambrozián fogalmazását lásd az 1. kottapéldában) variabilitása miatt nem mint egy dallam, hanem mint rokon egyedek összessége követhető a továbbiakban. Fontos történeti tény, hogy a karolingkori új alleluja-készítési gyakorlat a dallammodell-alkalmazásokból kiindulva maga is a kontrafaktum-alkotások sorát indította el. Tehát továbbra is éltette, könnyítette a melizmatikus ének művelését a gyakran ismétlődő, azonos dallamokra ünnepenként más-más szöveget kínáló rendszer. A karoling standard-repertoárból, s az azt közvetlenül folytató régi hagyományból a következő sok verset hordozó dallamokat emelhetjük ki: *Iustus ut palma*, 36 szöveggel ismert, *Iusti epulentur*, 25 szöveggel ismert, *Laetabitur iustus*, 19 szöveggel ismert, *Post partum Virgo*, 9 szöveggel ismert.

3. kottapélda: *All. Laetabitur iustus*

Alle-lu-ia

N. Laeta-bi-tur iu-stus in Do-mino

et spera-bit in e-o,

et lauda-buntur om-nes recti cor-de.

A karoling reformok során lerögzített allelujarepertoár elterjesztését az akkorra hatalmasan „kitágult” Európában már az írásbeliség is segítette (bár leolvasható kottaírás még nem volt, csak emlékeztető jellegű). Ez a repertoár azóta szinte minden idevágó kódexben (*kantatóriumban, gradualében, missalében*) megvan. Azonban nemcsak ez a repertoár olvasható bennük. Két-három olyan puritán forrás maradt fenn mindössze, melynek anyaga alig lépi túl a karoling standard-repertoár mennyiségét. A 11. század végére egyébként „beszivárgott” a miseliturgia könyveibe sok egyéb alleluja-tétel. A 11-12. századfordulón 587 különféle verzus-szöveget, s 480 dallamot (ebből 410 átírható!) tudott kimutatni az alleluják összkiadásának szerzője (Karlheinz Schlager). Ez nem azt jelenti, hogy ugrásszerűen nőtt az új kompozíciók száma. Vannak ugyanis e standard-repertoárhoz képest többletanyagban valóban új művek is, de vannak csupán új kontrafaktumok is. S ami szintén fontos: vannak régi dallamok, sőt dallamkörök, dallamesaládok, amelyek szájhagyományban öröklődtek a frank-római reform és írásbafoglalás korában, vagyis párhuzamosan éltek írás nélkül a standard-repertoárral. Ez az anyag késéssel, a 11. században szivárgott be a liturgikus könyvekbe, s kapott írásos formát. Így például nagy, régi alleluja-kincset kínált a délolasz és a délfancia gyakorlat. A 11. század végén a teljes repertoárban 119 délfancia és 110 olasz dallam van (43 ebből csak beneventán). Zenei jellegzetességek is megismerhetővé teszik őket (a délfanciai pl. a d-modusokat, az olaszok a g-tonalitást kedvelik).

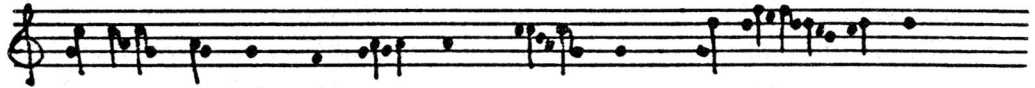
A karoling reform nemcsak az allelujadallamok újfajta repertoár-meghatározását és zenei továbbfejlesztését végezte el. Megszabta az alleluják liturgikus helyét is. A nagy ünnepekre (de az évközi vasárnapokra is) maradandó módon elosztotta a tételeket, a szentek ünnepeire felállította a *communis* alleluják listáját. Már a 10-11. század folyamán történtek azonban a liturgikus elosztásban apró módosulások. A megadott rendhez nem egyforma módon és mértékben alkalmazkodtak a különféle előtörténettel rendelkező, s az újonnan alakuló egyházak. Az alleluják beosztása a liturgia ünnepei számára a miseliturgia legmozgékonyabb pontja maradt. Olyannyira, hogy a húsvéti és az évközi idő allelujáinak sorrendjét a liturgikus könyvek származási helyének megállapításához is föl lehet használni. A 10-11. század folyamán az egyes püspökségek által a lehetőségekből összeválogatott, és sok tényezővel (pl. dallamválasztásokkal is) meghatározott allelujarend a helyi rítus jellemzője.

A 12. század közepétől a középkor végéig a gregorián allelujarepertoár és műfaj még jelentős változásokon ment át. Új ünnepek új alleluja-énekeire volt szükség (Mária, szentek): ezeket vagy további kontrafaktumok készítésével, vagy új kompozíciókkal alkották meg. A hosszú énekgyakorlat ugyanakkor régi dallamokat néha egészen átalakított, a kor ízléséhez és megváltozott tonalitás-igényeihez szabott. Néhány példa: új kontrafaktum a *Laetabitur*-ra a *Caro mea*, melyben a melizmák már több helyen szöveget kaptak; új, 12. századi kompozíció a magyar *Sancte rex Stephane*; érdekes tonalitás-változás („dúr-ízlés”) figyelhető meg a régi g-modusú olasz Szent Márton-alleluján a 12. századtól fogva német és közép-európai kódexekben.

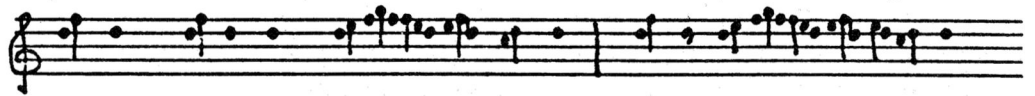
4. kottapélda (*All. Caro mea, All. Sancte rex Stephane, All. Beatus vir*)

Alle- lu- ia

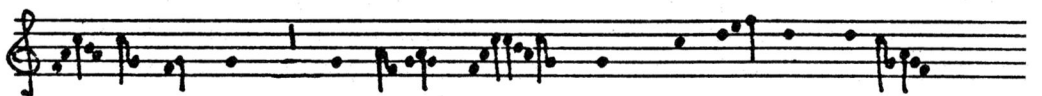
N. Caro me- a ve- re est ci- bus, et san- guis

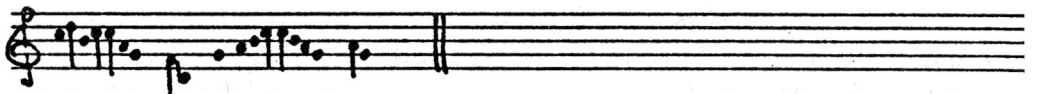
me- us ve- re est po- tus, qui mandu- cat

me- am carnem, et bibit me- um san-

guinem, in me ma- net, et e- go in e-

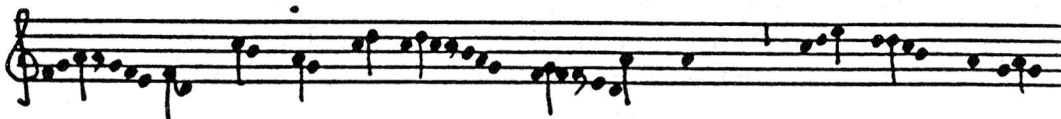
o.

Al- le- lu- ia

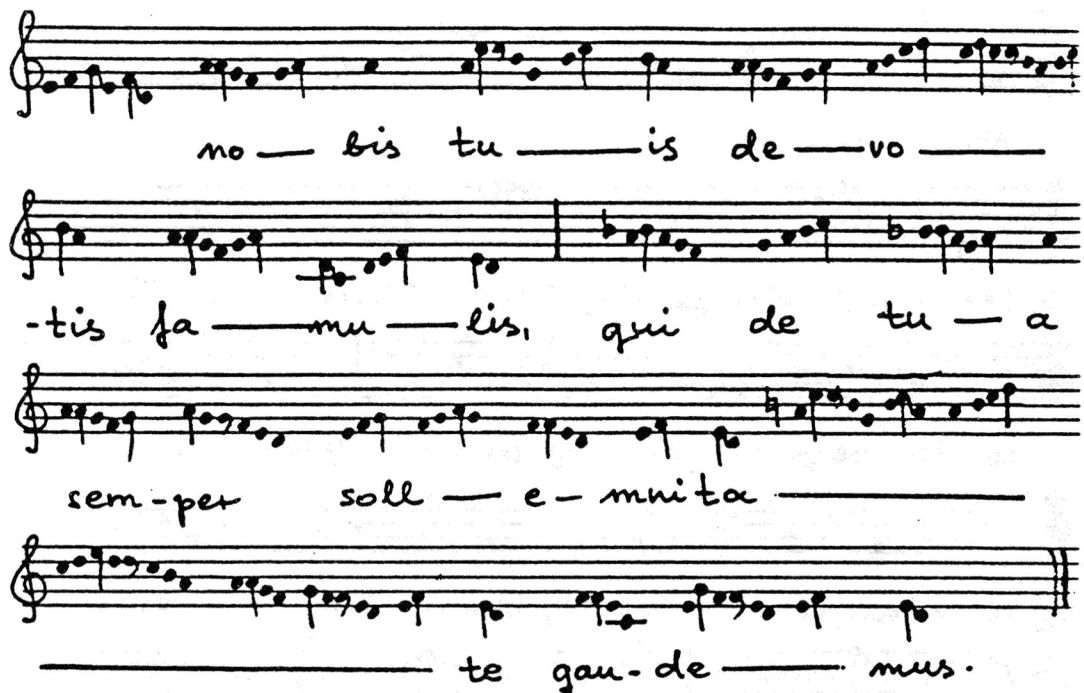

San- cte

rex Stephe- ne, succur- re

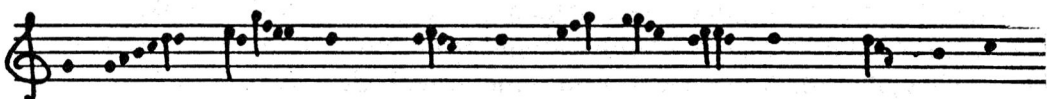
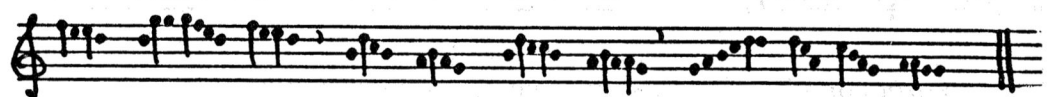
Az alleluja történetéből

no — bis tu — is de — vo —
-tis fa — mu — lis, qui de tu — a
sem — per soll — e — munita —
te gau — de — mus.

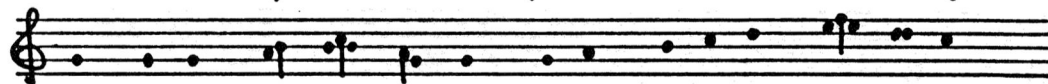
Alle — lu — ia

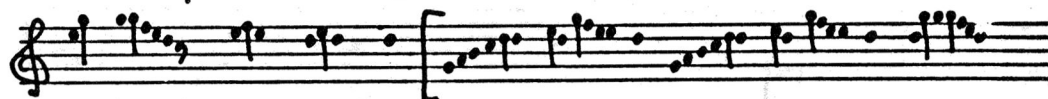
N. Be-a- tus vir, sanctus Mar- ti-mus, ur-bis Tu-

-ro-nis re-que-vit: quem susce-perunt an-ge-

-li atque archange-li, throni, domina-ti-ones

et vir-tu-tes.

Alle-lu-ia

V. Bea-tus vir, sanctus Mar-tinus, urbe Tu-
-ro-nis requi-e-vit: quem susce-petunt an-
-ge-li atque archan-geli, throni, dominati-ones
et vir-tu-tes.

A középkor végi alleluják új, a műfajban még le nem járatott hangnemekben készültek. Német és cseh területen a harmadik tónus, ezenkívül minden új alkotásnál az ötödik-hatodik tónus volt előnyben, ám a tónusok értelmezése is változott. A művek ambitusa megnövekedett. A verzusok az ambitus egészét kis szakaszokban is használó, nagy hangközöket is kedvelő áriák, a jubilusok előbb hatalmas terjedelműek, majd hamarosan az intonációra rövidülnek. Az új dallamokat tropusokkal kombinálják. Ezek gyakran már ritmikus kanciókra emlékeztetnek, a strófás népének előzményei.

5. kottapélda (*All. Ave benedicta Maria — O Maria, caeli via*)

Alle-lu-ia. V. Ave be-ne-di-
-cta Mari-a, Jesu Christi mater et fi-li-a,
flos pu-do-ris, flos dulco-ris. O Mari-a,

caeli vi-a, virgo candens lili-um, stella maris
 appellaris, o-ra tu-um Fi-li-um. Sidus splen-
 -do ————— tis, mater Salva-to ————— ris,
 Tu dignare deprecare, virgo mater, Fili-um, Ne demergat,
 sed abstergat labem prorsus cri-minum. O Ma-
 -ri ————— a, omniplena gra ————— ti-a .

A régi orgánium-technika, mely a német nyelvterületen és Közép-Európában a középkor végéig fennmaradt, e késői alleluja-termést is többszólamúvá színezi (Lásd például *All. Fuit virgo*, Magyar Gregoriánium VI. hanglemez.)

Az középkori esztergomi rítus allelujaválogatása jellemző: mind a tételek liturgikus elosztása, mind a dallamok kiválasztása (a kontrafaktum-lehetőségek eldöntése, egy-egy különleges dallam meghonosítása, pl. *All. Sancte Nicolae tu dulcedo*) önállóan történt, és vannak hazai, csak a régi Magyarországról kimutatható kompozíciók is. Sajátos választás például advent 2. vasárnapján a *Rex noster* (kontrafaktum a *Posuisti-ra*), hazai kompozíció a második karácsonyi misében az *All. Dominus regnavit* negyedik tónusú dallama (I. 56.o.). Különböző minták alapján, vagy önálló műként készültek a magyar szentek allelujái. E hazai örökségről tájékoztat a *Magyarország zenetörténete I. Középkor* (szerk. Rajeczky Benjamin), Budapest 1988. c. kiadvány megfelelő fejezeté; részlettanulmány a Szent István ünnepére szánt anyagról Szendrei Janka: *A Szent István alleluják dallamai* (Zenetudományi Dolgozatok 1989) című munkája.

Irodalom

Az alleluják praktikus használatra szánt kiadásai:

Liber Usualis, Graduale Romanum, Graduale Triplex: diaton dallamváltozatok, a 19. századi gregorián restauráció olvasatában. A *Graduale Triplex* emellett két kora 10. századi neumas forrás berajzolt neumáit is közli.

Missale Notatum Strigoniense ante 1341 (Musicalia Danubiana 1), *Graduale Strigoniense XV/XVI. sz.* (Musicalia Danubiana 12). Mindkettő az esztergomi rítus jó forrása, a második: átírásban.

Nem liturgikus rendben készült az alleluják összkiadása a *Monumenta Monodica Medii Aevi* sorozatban. VII. kötet: *Alleluia-Melodien bis 1100*, VIII. kötet: *Alleluia-Melodien ab 1100*. A szerző K. Schlager, aki 1965-ben egy tematikus katalógust is kiadott a régibb forrásanyag alapján.

Az órómai graduale: *Monumenta Monodica Medii Aevi II* (B. Stäblein bevezetőjével, M. Landwehr-Melnicki átírásával), műfaji rendben publikálva.

Ambrozián graduale: *Antiphonale Missarum ... Mediolanensis*. Romae 1935.

Az óbeneventán anyag összkiadása nyomdában van. (Kelly).

A miseliturgia legrégebb fennmaradt kódexeinek anyagából készült az *Antiphonale Missarum Sextuplex*, kiad. R.J. Hesbert, Romae 1935.

Az első kottapéldát az *Antiphonale Missarum ... Mediolanensis*-ből vettük. A 3-4 példa kottái a *Missale Notatum Strigoniense*-ből készült átírások, kivéve az első *Beatus vir Sanctus Martinus*-t, ez a beneventói VI. 34-es kódex 242^v-ján található. Az utolsó kottapélda lelőhelye a *Kursai graduale* (OSZK Clmae 172).

Az alleluják latin szövegének magyar nyersfordítása

1. Jöjjetek, örvendezzünk az Úrnak, ujjongjunk Istennek, a mi üdvösségiünknek (Üdvözítőnknek)
2. Megszentelt nap ragyogott fel ránk, jöjjetek, népek, és imádjátok az Urat, mert ma nagy fény szállott le a földre. — Ébreszd föl, Urunk, a te hatalmat, és jövell, hogy üdvözíts minket. — Mutasd meg, Urunk, a te irgalmasságodat, és a te üdvösségedet add minékiünk!
3. Örvendezik az igaz az Úrban, és reménykedik őbenne, és dícsértetnek mind az egyenesszívűek.
4. Az én testem bizony étel, és az én vérem bizony ital; aki eszi az én testemet és issza az én véreimet, énbennem marad, és én őbenne. — Szent István király, segíts nékiünk, áhítatos szolgálóidnak, akik mindenkoron örvendezniük a te ünnepednek! — A boldog férfit, Szent Márton, Tours városában nyugodott el, fölemelték őt az angyalok és arkangyalok, trónusok, uraságok és erők.
5. Üdvözlégy, áldott Mária, Jézus Krisztus Anyja és leánya, szemérmesség virága, édesség virága! Ó Mária, menyország útja, ragyogó szűz liliom, kinek neve Tenger csillaga, imádd a te Fiadat! Ragyogás csillaga, az Üdvözítő anyja, méltóztass kérni, Szűzanya, a te Fiadat, ne sülljessen el, hanem törölje el a bűnök gyalázatát. Ó Mária, minden malaszttal teljes!